

УДК 94(477.85):355.27(=411.16)]«1853»

© Олександр Безаров* (Чернівці)

**ВИКОНАННЯ ЄВРЕЯМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ У 1853 РОЦІ
(НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ХОТИНСЬКОЇ ПОВІТОВОЇ ПРИСУТНОСТІ
З РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ)**

Проаналізовано діяльність Хотинської повітової присутності з рекрутської повинності, що діяла у листопаді 1853 р. у Хотині, з метою забезпечення чергового рекрутського набору з єврейського населення Хотинського повіту Бессарабської губернії Російської імперії. Підтверджено висловлену сучасними дослідниками думку про масове ухиляння євреїв від виконання військової повинності та непросту систему обліку й надання єврейськими громадами чергових рекрутів. Зауважено, що, по-перше, на території Хотинського повіту, зокрема у Хотині, у 1853 р. виявлено чимало євреїв з інших губерній, до прикладу — Гродненської, Київської, Подільської, Волинської та Могилевської, які ухилялися від військової повинності, а по-друге, що більшість євреїв Хотинського повіту скористалися правом сплатити встановлений урядом грошовий еквівалент (300 карбованців сріблом) замість натуральних рекрутів. У висновках зазначено про необхідність уточнення тези деяких істориків про економічне зубожіння єврейських громад на території смуги осілості євреїв Російської імперії у середині XIX ст., зокрема у Бессарабії, і традиційно високий рівень хабарництва та корупції на місцевому рівні упродовж здійснення рекрутських наборів.

Ключові слова: рекрутський набір, євреї, єврейська громада, Хотин, Бессарабія, Російська імперія.

Oleksandr Bezarov (Chernivtsi)

**THE CONSCRIPTION OF JEWS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN 1853
(ON THE CASE OF THE ACTIVITIES OF KHOTYN COUNTY RECRUITMENT OFFICE)**

Abstract. The conscription of Jews in the Russian Empire in the mid-19th century occurred, on one hand, against the backdrop of a general reorganization of the conscription system in the Empire, and on the other hand, amid the systematic evasion of military duty by Jews, who perceived conscription as a personal tragedy. Obviously, the 25-year military service posed a mortal danger not only for Jewish subjects of Nicholas I, but for Jews in particular it represented a real threat of losing their national identity, being placed in a foreign environment, and suffering systematic oppression and humiliation based on religious grounds. In turn, in the second quarter of the first half of the 19th century Russian officials attempted to transform conscription into a strict tool for the assimilation of Jews.

Since, as contemporary researchers have noted, Jewish conscription was accompanied by various abuses by the leadership of Jewish communities, increased administrative oversight, and widespread Jews' evasion of conscription, the author of this article believes it is worth analyzing these phenomena using the case of Khotyn County in the Bessarabia Governorate in 1853.

Based on the analyzed cases preserved in the archives of the Khotyn County Recruitment Office (Fund 363) of the State Archive of Chernivtsi Region, the author notes, in particular, that: firstly, many Jews from other governorates — namely Grodno, Kyiv, Podillia, Volyn, and Mogilev — were found in the Khotyn area, including in the city of Khotyn itself, having evaded military service. In the commission's documents, they were listed as fugitives «without a written permit for residence» or with «invalid passport». Secondly, a common practice among Jewish conscripts became the substitution of «natural» recruits with a monetary contribution of 300 silver rubles per conscript. In total, out of 105 conscripts from Khotyn County scheduled for mobilization in 1853, 90 individuals were released from military service due to monetary payments of 300 silver rubles each. The remaining conscripts served as actual recruits.

* д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.
orcid.org/0000-0002-8467-0647
e-mail: alex.bezarov@gmail.com

In conclusion, the author determines that there was mass evasion of military service among Jews and that the system of accounting for and assigning conscripts by Jewish communities was complex. On the other hand, the claims by some historians regarding the economic impoverishment of Jewish communities in the Pale of Settlement in the mid-19th century require some clarification. The sum of 27,000 silver rubles paid by the Jews of Khotyn County to the state treasury in lieu of conscripts indicates a satisfactory financial condition of Jewish communities in the Bessarabia Governorate. Taking into account the traditionally high levels of bribery and corruption at the local level during conscription campaigns in general, the actual amount of money paid in lieu of conscripts may have been twice as high. Nevertheless, the author did not find any direct or indirect evidence of unlawful actions by members of the Khotyn County Recruitment Office, though this does not rule out the possibility that such facts existed. The finding and study of such facts may become a promising topic for future research.

Keywords: conscription, Jews, Jewish community, Khotyn, Bessarabia, Russian Empire.

Постановка наукової проблеми. Відомо, що рекрутчина залишила сумний відбиток в історії багатьох народів Російської імперії, зокрема єврейського. Проте виконання рекрутської повинності серед російських євреїв у середині XIX ст. відбувалося, з одного боку, на тлі реорганізації системи рекрутського набору в Російській імперії загалом, а з другого — систематичним ухилянням євреїв від виконання рекрутської повинності, яка сприймалася ними як особиста трагедія. Звісно, що 25-річна військова служба була смертельною небезпекою не тільки для єврейських підданих Миколи I, однак саме для них вона становила реальну загрозу втратити національну ідентичність, опинитися у чужому середовищі, зазнавати систематичних утисків та приниження на релігійному ґрунті. У свою чергу російські урядовці у другій чверті першої половини XIX ст. намагалися перетворити рекрутську повинність на суворий засіб для асиміляції євреїв, що натомість призвело до збільшення кількості єврейських ухилянтів, поширення корупції та хабарництва на місцевому рівні.

Зауважимо, що система рекрутських наборів у Російській імперії у середині XIX ст., особливо напередодні Кримської війни 1853–1856 рр., зазнала деяких змін (наприклад, від виконання натуральної рекрутської повинності звільнялися учні і студенти училищ, гімназій та університетів, Академії мистецтв, Медико-хірургічної академії, «технічні фахівці», випускники різних начальних закладів Міністерства державного майна; збільшено перелік осіб, які визнавалися непридатними до військової служби за станом здоров'я; узгоджено правову норму «почергового порядку» постачання рекрутів та умови їх зарахування до війська; запроваджено «залікові квитанції», які звільняли від зобов'язання постачати чергових рекрутів тощо)¹. Натомість рекрутський набір у 1853 р. залишався вельми складною процедурою комплектування російської армії.

Російські євреї виконували натуральну рекрутську повинність з 1827 р. незалежно від християнських громад на загальних засадах, але із певними особливостями. Наприклад, якщо віковий ценз неєврейських рекрутів становив 20–35 років, то у євреїв — 12–25 років. У 1851 р. за новими правилами усе єврейське населення було розподілене на п'ять розрядів (купці, землероби, ремісники, осілі та неосілі міщани). Осілими євреями вважалися ті, які мали нерухоме майно або торгували у містах. Більшість євреїв потрапили до розряду неосілих міщан, які зобов'язувалися виконувати посилений рекрутський набір. Їм заборонялося залишати місця приписки. Нові правила виявилися настільки суворими, що навіть не оприлюднювалися у формі окремого закону, а підготовлені Державною радою як службова інструкція для генерал-губернаторів, яким складно було визначитися з приводу осілих та неосілих євреїв. Водночас за кожного незархованого єврейського рекрута брали трьох інших у віці до 20 років, а з кожних 2 тисяч несплачених єврейською громадою податків до державної скарбниці визискували по одному дорослому рекруту. Ганебною практикою в історії рекрутчини була система єврейських кантоністів, коли до війська забирали малолітніх єврейських рекрутів.

Проблема виконання євреями Російської імперії рекрутської повинності у 1853 р., на думку багатьох дослідників, полягала у тому, що упродовж попередніх десятиліть рекрутчини єврейські громади заборгували необхідну кількість новобранців до російського війська. Для того, щоби уникнути чергового рекрутського набору, чимало євреїв тікали за кордон, в інші губернії, свідомо ставали інвалідами або просто переховувалися у знайомих. Однак фізичний стан напівголодних єврейських новобранців, яких зобов'язували постачати до війська бідні єврейські родини, насправді був жалюгідним. Деякі медичні комісії, навіть всупереч інструкціям «згори», бракували багатьох кандидатів до рекрутів з євреїв унаслідок їхньої фізичної непридатності до військової служби. Щоправда, невідомо, наскільки об'єктивними були критерії, якими керувалися військово-медичні комісії у визначенні придатності єврейських рекрутів.

Натомість Микола I був упевненим у тому, що проблема недобору рекрутів з євреїв пояснювалася небажанням останніх служити у російському війську. Відповідно, урядом на початку 1850-х рр. посилювалася адміністративна відповідальність за ухиляння від виконання рекрутської повинності. Зокрема, з метою запобігти можливості ухиляння євреїв від рекрутчини, усім єврейським громадам дозволялося у цілком легальний спосіб виявляти, затримувати і доправляти до рекрутських дільниць ухилянтів або тих із євреїв, які не мали відповідних документів. Після запровадження нових правил, у багатьох губерніях смуги осілости розпочалися роки хаосу і справжнього терору. Зрештою, виник ганебний інститут *хаперів* або *ловчиків* («ловцерів» на ідиш) — осіб, які за гроші або з інших міркувань у буквальному сенсі викрадали потенційних рекрутів, хапали (звідси назва) їх на вулицях міст і містечок. Жертвою хаперів міг стати будь-який єврейський юнак або молода людина, в якій не було відповідних документів на перебування або проживання у певній місцевості. Зазвичай хапери ошукували своїх жертв, викрадали або знищували їхні документи, а отже, недолугі молодики автоматично перетворювалися на потенційних рекрутів. Подібних прикладів в історичній літературі чимало². Щоправда, як зауважував сучасний американський дослідник Й. Петровський-Штерн, практика цинічного шахрайства або відвертого насильства в історії рекрутської повинності за часів Миколи I стосувалася не лише євреїв, адже «плачі про несправедливість рекрутчини — такий самий жанр українського фольклору, як і єврейського»³. На жаль, але ми змушені констатувати, що сумнозвісний історичний феномен хаперства залишається актуальним і для сучасної України.

З іншого боку, на думку відомого російсько-єврейського історика Ю.І. Гессена, проблема виконання євреями рекрутської повинності відображала складні процеси соціально-майнового розшарування тогочасних єврейських громад Російської імперії, які заборгували до державної скарбниці чималу суму несплачених податків, але запровадження натуральної рекрутської повинності з єврейського населення, зазначав Ю.І. Гессен, натомість, збільшило у 1854 р. розмір заборгованості єврейських громад щонайменше у п'ятнадцять разів⁴, а отже, «виникло зачароване коло: громади бідували і не могли сплачувати податки, але за борги у них забирали годувальників, що, у свою чергу, збільшувало заборгованість у сплаті податків»⁵.

Дискримінаційні вимоги рекрутської повинності (наприклад, єврейське населення зобов'язувалося щорічно постачати 10 рекрутів від кожної тисячі чоловіків, натомість християни — 7 рекрутів від кожної тисячі раз на два роки; у прикордонній смузі імперії для християн рекрутчина замінювалася грошовим стягненням, але євреїв це не стосувалося; євреї могли служити у російській армії лише рядовими або унтер-офіцерами; щоправда, від виконання рекрутської повинності звільнялися взагалі єврейські купці та рабини⁶, а це у свою чергу створювало додаткову соціальну напруженість всередині єврейських громад), зубожіння єврейських родин у смузі осілости, свавілля місцевих чиновників і керівників єврейських громад, які вочевидь визискували тих євреїв, які не мали пільг або відстрочки з приводу виконання військової повинності, створювали поживний ґрунт для корупції, хабарництва, шантажу і абсолютно легальної торгівлі людьми (новобранцями). Недосконалість правової системи стосовно виконання євреями рекрутської повинності, на наш погляд, додавали зазначеним процесам особливої ваги. Наприклад, не зовсім зрозумілим був статус єврейських вихрестів і єврейських колоністів у системі рекрутського набору (останні, зокрема, користувалися певними пільгами, але яким чином вони застосовувалися упродовж рекрутських наборів, невідомо). Не визначеними були критерії встановлення особи єврейського ухилянта, місця його прописки, придатності або непридатності до військової служби, зарахування чергових рекрутів тощо. Однак цілком очевидно, що відповідальність за виконання євреями рекрутської повинності покладалася урядом на уповноважених представників єврейських громад.

Аналіз останніх досліджень. У середині XIX ст. здійснення рекрутського набору серед єврейського населення містило низку умовностей та зобов'язань, а отже, на думку сучасної української дослідниці Т. М. Трофімук, було вельми складною процедурою пошуку та зарахування рекрутів серед єврейських громад⁷. Наприклад, у 1851 р. урядом запроваджено припис, за яким особа, яка перебувала на обліку на момент оголошення набору, зникала, то до війська брали представника родини, що була наступною у черзі рекрутів. Проте, зауважувала Т. М. Трофімук, коли втікача знаходили, то його віддавали «в рекрути негайно» або на заміну наявних рекрутів, але якщо їх іще не було доправлено на місце служби або його зараховували визначеним родинам за майбутні набори. Після затримання втікачів тілесно карали, а з громади, що його переховувала, стягували штраф у розмірі 300 карбованців. Особа, яка надавала інформацію про місце переховування ухилянта або допомагала в його розшуку, отримувала винагороду у розмірі 30 карбованців⁸. У підсумку,

систематичне ухиляння євреїв Російської імперії від військової повинності у 1827–1856 рр. перетворилося, як зазначав сучасний білоруський дослідник П. Некрашевич, на історичний феномен, який мав свою логіку розвитку⁹. Автор слушно зауважував, що «до російської армії зрештою потрапляли ті, хто не мав можливості відкупитися від військової служби», хоча поширеним методом ухиляння від рекрутчини, особливо серед незаможних єврейських родин, був не хабар, а втеча новобранців з місць їхньої офіційної прописки¹⁰. П. Некрашевич справедливо наголосив на особливостях виконання рекрутської повинності у Бессарабії, де перед кожним набором імператор надавав регіону свободу від постачання рекрутів. На думку дослідника, питання про те, чому Бессарабія отримала таку важливу пільгу від російських властей, залишається відкритим¹¹. Щоправда, у той час, як 60 років поспіль більшість населення Бессарабії було звільнене від виконання рекрутської повинності, місцеві євреї, натомість, зобов'язувалися постачати рекрутів¹². Крім цього, за словами відомого дослідника В. Н. Руденка, представники єврейських родин не мали права брати участь у процедурі жеребкування чергових рекрутів, яку було запроваджено у листопаді 1853 р. на всій території Російської імперії, крім Бессарабської губернії¹³.

Мета статті. Оскільки, як стверджували сучасні дослідники, виконання євреями рекрутської повинності супроводжувалося різноманітними зловживаннями з боку керівництва єврейської громади, посиленням адміністративного контролю, масовим ухилянням євреїв від рекрутчини, то, на наш погляд, варто проаналізувати зазначені явища на прикладі Хотинського повіту Бессарабської губернії у 1853 році.

Виклад основного матеріалу. Набір рекрутів на території Хотинського повіту здійснювала у листопаді 1853 р. Хотинська повітова присутність з рекрутської повинності (далі — Рекрутська присутність), відповідно до вимог Рекрутського статуту 1831 р. та на підставі імператорського маніфесту від 18 липня 1853 р. про десятий (посилений) набір рекрутів зі Східної смуги імперії, який передбачав 10 новобранців від кожної 1000 осіб. Рекрутська присутність діяла як тимчасова комісія, до складу якої належали повітові голови дворянства Хотина і Сорок, Хотинський городничий, представник військового відомства («военный приёмщик»), Хотинський повітовий лікар та лікарі військового госпіталю й міської лікарні Хотина. Після завершення своєї діяльності Рекрутська присутність звітувала до Казенної палати Бессарабської губернії.

Усіх чергових новобранців від єврейських громад розподілили на декілька дільниць (11–15 дільниць), до складу яких, зокрема, належали Хотин, частина Липкан і Новоселиця. Бричани, частина Липкан і Атак, землеробська колонія євреїв у Ломачинцях становили «середню» (об'єднану) дільницю (18 і 10 рекрутські дільниці). Зрештою, частина Бельців і Сорок, частина Атак, Рашкова та єврейські землеробські колонії Валелуй Влад, Александріні, Бричева, Дибровини, Люблін і Маркулешти утворили 1–6 рекрутські дільниці¹⁴.

За Рекрутським статутом 1831 р. розподіл рекрутських черг та визначення кандидатів у рекрути здійснювалися самими родинами. Передусім це стосувалося тих родин, які мали найбільшу кількість ревільських душ працездатного віку (18–60 років). У другу чергу ставилися родини, які мали найменшу кількість зареєстрованих (працездатних) осіб, і так далі, аж до «одиночок» (тобто тих родин, де був лише один годувальник). Рекрутів ставили в чергу залежно від кількості тих родин, які були першочерговими. Якщо їх було недостатньо, до набору залучали тих, хто був у другій черзі, згодом — у третій, аж до «двійників», але до «одиночок» зазвичай справа не доходила. Родини не повинні виставляти одного рекрута в один набір і не більше трьох — у різні набори. Якщо у родині було декілька осіб, які вважалися кандидатами до війська, то насамперед забирали неодружених, якщо всі були одружені, то спочатку брали бездітних¹⁵. Якщо у всіх були діти, то кандидатів обирали за рішенням батьків або внаслідок жеребкування (загальна процедура останнього на території Бессарабії вочевидь не застосовувалася). Коли черга обходила усі родини дільниці, то вона розпочиналася знову.

Наприклад, у 1853 р. єврейські громади Липкан, Новоселиці і Хотина, які мали на момент оголошення чергового рекрутського набору 298, 299 і 399 потенційних новобранців відповідно, утворили 11-тисячну дільницю, з якої до війська вони зобов'язалися виставити по 9 «повноцінних» (натуральних) рекрутів¹⁶. Зокрема, у Новоселиці першочерговими родинами виявилися родини Мошки Вайнберга, Мошки Когана, Айзіка Адлера, Файбіша Пекаря і Мошки Гендельмана. Однак, як зазначали члени Хотинської рекрутської присутності 26 листопада 1853 р., вдалося набрати лише шість рекрутів від новоселицьких родин, адже три з них «зазнають труднощів у виконанні рекрутської повинності в натурі»¹⁷. За словами керівників єврейської громади Новоселиці, виявилось, що усі

члени родин, які були першими у черзі, зникли (тобто на момент набору родини М. Вайнберга і М. Когана де-факто були відсутніми). Відповідно черга посувалася до родин А. Адлера та М. Гендельмана, які, натомість, на підставі відповідної постанови Комітету міністрів, сплатили до державної скарбниці по 300 крб сріблом за кожного чергового рекрута. У такий спосіб вони отримали залікову квитанцію про зарахування натуральних рекрутів за набором 1853 року¹⁸.

Можливість виконання євреями рекрутської повинності у вигляді грошового еквівалента впливала з розпорядження міністра внутрішніх справ від 14 квітня 1852 р. і виконувача обов'язків генерал-губернатора Новоросійського краю та Бессарабії П. І. Федорова від 17 листопада 1853 р. про те, що бессарабські євреї замість натуральних рекрутів мали право сплатити по 300 крб за кожного рекрута. Члени Рекрутської присутності посилялися на доповідну колишнього генерал-губернатора Новоросійського краю та Бессарабії графа М. С. Воронцова, котрий у 1853 р. був Кавказьким намісником. У доповідній відомий державний діяч клопотав перед Комітетом міністрів про нужденних єврейських родин Бессарабії, які, на думку М. С. Воронцова, мали усі підстави замість натуральних рекрутів сплачувати відповідну суму грошей. Доповідна графа М. С. Воронцова, котрий вирізнявся своїми ліберальними поглядами з єврейського питання, на думку сучасної української дослідниці В. С. Шандри, була подана до Комітету міністрів у жовтні 1843 р. і стосувалася проблеми розподілу євреїв на «корисних» і «некорисних» підданих¹⁹. Зрештою, уряд із пропозицією Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора погодився та ухвалив рішення про сплату замість чергового рекрута 300 крб сріблом, але тільки тими єврейськими родинами, які насправді були не здатні поставити повноцінного новобранця. Рішення про грошовий еквівалент у постачанні рекрутів стосувалося тільки набору 1853 р., а отже, на наступні рекрутські набори не поширювалося²⁰. Очевидно, що замість натуральних рекрутів євреї могли сплачувати зазначену суму на загальних засадах, але за умови, якщо єврейська громада не мала на момент рекрутського набору жодних заборгованостей у сплаті чергових податків або інших стягнень²¹.

На підставі проаналізованих нами справ, які зберігаються у фонді Хотинської повітової присутності з рекрутської повинності (ф. 363) Державного архіву Чернівецької області²², можна стверджувати, що, по-перше, на території Хотинського повіту, а саме у Хотині, виявлено чимало євреїв з інших губерній, зокрема, Гродненської, Київської, Подільської, Волинської та Могилевської, які ухилялися від військової повинності. У документах комісії вони зазначалися як утікачі «без письмового дозволу на проживання» або із «недійсними паспортами» («*безписьменновидные иногородние евреи*»)²³. Як нам видається, вони переховувалися або ставали об'єктами шахрайства з боку спритних голів єврейських громад, які, мабуть, намагалися підставити недолугих єврейських юнаків з бідних родин. Якщо єврейські громади виявляли і доправляли до Рекрутської присутності утікачів, то від останньої вони отримували залікові квитанції, які звільняли їх від постачання чергових рекрутів. Так, наприклад, 6 листопада 1853 р. у Хотині спіймали без відповідних документів 24-річного Янкеля Старомиського, котрий виявився мешканцем містечка Погребище Бердичівського повіту Київської губернії. Його визнали придатним до військової служби та зарахували єврейській громаді Хотина як чергового рекрута. Я. Старомиського спіймали хотинські євреї на чолі з уповноваженим 14-тисячної дільниці Хотина Йосею Нудельманом за участі місцевої поліції. У свою чергу єврейська громада Хотина зобов'язувалася сплатити за новобранця до скарбниці 10 крб 20 коп. за його обмундирування, харчування (2 крб 55 коп.) і на жалування (90 коп.) сріблом. Лише після укладання усіх формальностей громада отримала відповідну квитанцію про зарахування їй рекрута²⁴. Натомість, на наш погляд, залишається відкритим питання про те, яким чином уповноважені єврейської громади або члени рекрутської повинності встановлювали особи та місце прописки утікача (ухилянта), якщо у нього взагалі не було документів... З проаналізованих нами справ можна припустити, що для встановлення особи ухилянта для членів Рекрутської присутності цілком достатніми були усні свідчення повірених або самого утікача. Зрештою, як нам видається, ідентифікація особи потенційного рекрута особливої ролі у процедурі його зарахування не грала.

Наприклад, 10 листопада 1853 р. у Рекрутській присутності слухалася цікава справа Хаїма Шнайдера, котрий, за повідомленням його родича, хотинського міщанина Мошки Кракшанського, приїхав до Хотина у справах із Сатанова Подільської губернії. 26 вересня т. р. Х. Шнайдер зареєструвався у Хотинській поліції як такий, що мав право на тимчасове перебування у Хотині, однак термін дії його паспорта незабаром спливав, а тому він 24 жовтня через Хотинську пошту надіслав до Проскурова документи для продовження терміну дії свого паспорта. Цією обставиною вочевидь скористалися уповноважені 13-тисячної дільниці й схопили нещасного як такого, що не мав

необхідних документів, і спробували запроторити його у рекрути. Проте М. Кракшанський пояснив членам Рекрутської присутності, що, мовляв, Х. Шнайдер не волоцюга, адже переоформлював паспорт, що у нього нібито була розписка від поштової контори Хотина про те, що 27 жовтня 1853 р. знайомий Х. Шнайдера Янкель Галер у Проскуріві отримав його старий паспорт, і що Х. Шнайдер, мовляв, сплатив державне мито за переоформлення паспорта у розмірі 14 крб сріблом. За словами М. Кракшанського, 8 листопада т. р. Проскурівський магістрат нібито видав Х. Шнайдеру новий паспорт терміном на 6 місяців, але уповноважені єврейської громади Хотина затримали його 3 листопада, тобто до моменту отримання ним нового паспорта. Оскільки Х. Шнайдера затримали без допомоги поліції та керівництва єврейської громади (про місце перебування останнього повідомив хотинський міщанин Янкель Гройсман), то уповноважені клопотали у Рекрутській присутності про зарахування Х. Шнайдера як чергового рекрута від родини Я. Гройсмана, а не від усієї громади Хотина. Члени Рекрутської присутності не знайшли достатніх підстав для того, щоби звільнити Х. Шнайдера від виконання військової повинності, адже на момент його затримання у нього насправді не було відповідних документів. З іншого боку, клопотання уповноважених також не задовольнили, оскільки справу доправили на розгляд Бессарабському військовому губернатору. Крім цього, за імператорським маніфестом від 18 липня 1853 р., виявлених ухиянтів зараховували як чергових рекрутів не від окремих родин, а від громади загалом²⁵.

Натомість більшість подібних справ завершувалися не на користь недолугих ухиянтів. Так, 19 листопада 1853 р. уповноваженим 10-ї та 11-ї дільниць Мошкою Файнбергом затримані неповнолітні мешканці Подільської та Волинської губерній Абрам Вайсерман і Шая Гдалевич відповідно. Їх було визнано волоцюгами та зараховано єврейській громаді м. Липкани як таких, що були черговими новобранцями від певної дільниці²⁶. Щоправда, третьому затриманому М. Файнбергом, 16-річному Давиду Лейбовичу з Томашполя пощастило уникнути мобілізації через хворобу. Не виключено, що М. Файнберг виконував сумнозвісну роль хапера у Хотинському повіті, адже його прізвище неодноразово зустрічалося нами у звітах Рекрутської присутності як заповзятого уповноваженого 10-тисячної дільниці, який постачав «*безписьменновидных*» євреїв. Так, 7 листопада 1853 р. у Липканах ним було затримано і доправлено до Хотина трьох єврейських підлітків, які проживали у Подільській губернії. Рекрутська присутність визнала їх ухиянтами та зарахувала черговими рекрутами від єврейської громади Липкан²⁷.

По-друге, поширеною практикою рекрутського набору серед євреїв стало заміщення «натуральних» новобранців грошовим внеском у розмірі 300 крб сріблом за кожного рекрута. Майже усі справи, які розглядалися членами Рекрутської присутності після 23 листопада 1853 р., стосувалися саме грошового внеску замість зарахування натуральних рекрутів²⁸. Серед типових причин, які зазначалися єврейськими родинами у клопотаннях до Хотинської міської думи або Хотинської повітової рекрутської присутності про неможливість надати натуральних рекрутів, були захворювання або перебування чергових новобранців на заробітках. Поширеними захворюваннями були сухоти (туберкульоз), епілепсія (падуча), хвороби очей або інвалідність, тобто такі фізичні стани новобранців, які ставали переконливим аргументом для визнання їх непридатними до служби. Проте у клопотаннях зустрічалися поодинокі випадки, коли, приміром, варикозне розширення вен у потенційного рекрута не вважалося достатньою підставою, аби лікар Рекрутської присутності визначив такого новобранця як непридатного до війська.

Однак більшість клопотань мали однотипний характер і зазвичай задовольнялися. Очевидно, що євреї знали про те, що урядом було збільшено загальний перелік хвороб і фізичних станів, які звільняли від рекрутчини, зокрема психічні захворювання²⁹. Так, 29 листопада 1853 р. міщани міста Сороки Лейбл-Меїр Райзнер, Лейба Портной, Ойзер Димант, Мошко Любарський та інші звернулися до Рекрутської присутності з клопотаннями, в яких, зокрема, зазначалося, що їхні сини готові служити, але усі вони «дурні на голову», «хворі на очі», «слабі», «малолітні», «азнавали золотушних страждань», «азнавали частих випадків падучої», «сухотів», «не володіли правою рукою» або «каліка на ногу»; дехто перебував на заробітках³⁰. 30 листопада т. р. до Рекрутської присутності із відповідними клопотаннями звернулися «першочергові» міщани-євреї міста Липкани, в яких, зокрема Волько Гельфельд, зауважив, що, мовляв, у нього «за літами» до військової служби придатний один син, який натомість «мав сухоти і слабкий»; у Гершка Фельдмана було п'ятеро синів, але троє малолітніх хворіли на сухоти, двоє дорослих синів заробляли у сусідніх селах «із надією на те, що можна відкупитися від служби». Зрештою, черга посувалася. Першочергові родини, яким було зараховано натуральних рекрутів, пропускали вперед наступні у черзі родини доти, доки усій громаді

не зараховували запланованих на 1853 р. рекрутів. Гроші сплачувалися до Хотинського скарбництва, а до Рекрутської присутності надавалися відповідні квитанції про сплату³¹.

Траплялися випадки, коли замість першочергових родин зараховували рекрутів із позачергових родин, але для цього уповноважені єврейської громади мали подати до Хотинської думи відповідне клопотання. Наприклад, Мошко Рабинович виявив бажання стати землеробом у колонії Згуру Сорокського повіту. Його 20-річний син Хаїм перебував на заробітках, а 15-річний Юдко «страждав на сухоти». М. Рабиновичу дозволили сплатити 300 крб сріблом за кожного зарахованого поза чергою новобранця³². Щоправда, з проаналізованих нами документів не зовсім зрозуміло, з якою метою єврейські повірені Рекрутської присутності посували чергу, але, мабуть, це пов'язувалося з обґрунтованістю вимог про можливість сплатити грошима замість натуральних рекрутів. З іншого боку, матеріали справ не містять медичних довідок про стан здоров'я новобранців, а отже, визначити об'єктивність ухвалених рішень про непридатність єврейських рекрутів до військової служби непросто. Хай там що, але маніпуляції із черговістю надання рекрутів від певної єврейської громади створювали неабиякий ґрунт для зловживання уповноваженими громади своїми обов'язками забезпечувати справедливий розподіл новобранців поміж родинами.

Зрештою, усі відомості про сплату єврейськими родинами грошей замість натуральних рекрутів надсилалися до Департаменту різних податків і стягнень Міністерства фінансів, а Бессарабському військовому губернатору повідомлялося про всіх відсутніх на момент набору новобранців і рішення Рекрутської присутності з цього приводу³³.

Загалом зі 105 рекрутів Хотинського повіту, яких у 1853 р. заплановано мобілізувати до війська, 90 осіб було звільнено від виконання військової повинності завдяки грошовим внескам у розмірі 300 крб сріблом за кожного рекрута. Усі інші стали натуральними рекрутами³⁴.

Висновки. Отже, на прикладі Хотинської повітової присутності з рекрутської повинності, що діяла у листопаді 1853 р., вдалося уточнити питання стосовно виконання євреями Російської імперії рекрутської повинності, а саме умови та результати рекрутського набору серед євреїв Хотинського повіту Бессарабської губернії. Проаналізовані нами справи загалом підтверджують висловлену сучасними дослідниками думку про масове ухиляння євреїв від виконання військової повинності та непросту систему обліку й надання єврейськими громадами чергових рекрутів. З іншого боку, зауваження деяких істориків про економічне зубожіння єврейських громад на території смуги осілості євреїв Російської імперії у середині XIX ст. потребує, як нам видається, певного уточнення, адже 27 тис. крб сріблом, які євреї Хотинського повіту сплатили до державної скарбниці замість натуральних рекрутів, на наш погляд, засвідчують про задовільне фінансове становище єврейських громад у Бессарабській губернії. Якщо врахувати традиційно високий рівень хабарництва і корупції на місцевому рівні упродовж здійснення рекрутських наборів загалом, то фактична сума сплачених замість рекрутів грошей могла бути вдвічі більшою. Щоправда, ми не знайшли у діяльності Хотинської повітової присутності з рекрутської повинності жодного факту, який хоча би дотично вказував на протиправну діяльність її членів, що, звісно, не виключає наявності таких фактів, виявлення та вивчення яких може стати перспективним предметом для майбутніх досліджень.

¹ Ф. Иванов, *История рекрутской повинности в России (1699–1874 гг.)* [History of Conscription in Russia (1699–1874)], Москва, Перо, 2017, с. 32–66.

² А. Паперна, *Из Николаевской эпохи* [From the Nicholas Era], in «Евреи в России: XIX век», Москва, Новое литературное обозрение, 2000, с. 68–69; И. Левитац, *Еврейская община в России, 1772–1917* [The Jewish Community in Russia, 1772–1917], в 2 томах, пер. с англ. Е. Левина, Москва, Книжники, Текст, 2013, с. 331–332; Ю. Гесен, *История еврейского народа в России* [History of the Jewish People in Russia], в 2-х томах, т. 2, Москва, Еврейский университет в Москве, Иерусалим, Гешарим, 1993, с. 114–115; Й. Петровский-Штерн, *Евреи и армия: социально-культурные аспекты* [Jews and the Army: Socio-Cultural Aspects], in «История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи», Москва, Мосты культуры, Гешарим, 2012, с. 70.

³ Й. Петровский-Штерн, *Евреи и армия: социально-культурные аспекты*, с. 70.

⁴ Ю. Гесен, *История еврейского народа в России*, с. 117.

⁵ Ю. Гесен, *История еврейского народа в России*, с. 115.

⁶ Ф. Леонтович, *Исторический обзор постановлений о евреях в России* [Historical Overview of the Decrees on Jews in Russia], in «Сион. Орган русских евреев», 1862, 5 января (№ 27), с. 425.

⁷ Т. Трофімук, *Удосконалення законодавчої бази виконання рекрутської повинності єврейським населенням Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст.* [Improvement of the Legislative Framework for the Performance of Conscription by the Jewish Population of Right-Bank Ukraine in the 1820s–1850s], in «Актуальні проблеми

- вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету», 2010, № 20, с. 15–16.
- ⁸ Т. Трофімук, *Удосконалення законодавчої бази виконання рекрутської повинності єврейським населенням Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст.*, с. 16.
- ⁹ Ф. Некрашевич, *Уклонение евреев от рекрутской повинности на примере Витебской губернии (1827–1856 гг.)* [Evasion of Jews From Conscription: the Example of Vitebsk Province (1827–1856)], in «Judaic-Slavic Journal», 2021, № 2 (6), с. 29–30.
- ¹⁰ Ф. Некрашевич, *Уклонение евреев от рекрутской повинности на примере Витебской губернии (1827–1856 гг.)*, с. 16, 18.
- ¹¹ Ф. Некрашевич, *Особенности рекрутской повинности на территории Бессарабской области (1812–1856 гг.)* [Peculiarities of Conscription in the Territory of Bessarabian Region (1812–1856)], in «Știință, educație, cultură», Comrat, Universitatea de Stat din Comrat, 2021, vol. 2», p. 245.
- ¹² Ф. Некрашевич, *Особенности рекрутской повинности на территории Бессарабской области (1812–1856 гг.)*, p. 246.
- ¹³ В. Руденко, *Институт жребия в комплектовании вооружённых сил: опыт Российской империи и СССР* [Institute of Lottery in the Recruitment of Armed Forces: the Experience of the Russian Empire and the USSR], in «Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения РАН», 2009, вып. 9, с. 455.
- ¹⁴ Державний архів Чернівецької області (Держархів Чернівецької обл.) [State Archives of Chernivtsi Region], ф. 363 Хотинское уездное по рекрутское повинности присутствие, оп. 1, *спр. 1* *Определения Хотинского уездного по рекрутской повинности присутствия за ноябрь 1853 года*, арк. 61.
- ¹⁵ Ф. Леонтович, *Исторический обзор постановлений о евреях в России*, с. 425.
- ¹⁶ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 116–117.
- ¹⁷ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 60.
- ¹⁸ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 60.
- ¹⁹ В. Шандра, *Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття* [Governorates-General in Ukraine: 19th — early 20th Century], Київ, НАН України, Інститут історії України, 2005, с. 197.
- ²⁰ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 117.
- ²¹ Ф. Леонтович, *Исторический обзор постановлений о евреях в России*, с. 424.
- ²² Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, 124 арк.
- ²³ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 39.
- ²⁴ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 3–4.
- ²⁵ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 8.
- ²⁶ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 39–40.
- ²⁷ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 7, 9, 11.
- ²⁸ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 47.
- ²⁹ Ф. Иванов, *История рекрутской повинности в России (1699–1874 гг.)*, с. 47.
- ³⁰ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 75.
- ³¹ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 91.
- ³² Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 92.
- ³³ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 93.
- ³⁴ Держархів Чернівецької обл., ф. 363, оп. 1, *спр. 1*, арк. 121–122.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti (Derzharkhiv Chernivetskoï obl.) [State Archives of Chernivtsi Region], f. 363 Khotynskoe uezdnoe po rekrutskoe povynnosty prysutstviye, op. 1, spr. 1 Opredeleniya Khotinskogo uyezdnogo po rekrutskoy povynnosti prysutstviya za noyabr 1853 goda, 124 ark.
2. Gesen Yu., *Istoriya evreyskogo naroda v Rossii* [History of the Jewish People in Russia], v 2-kh tomakh. t. 2, Moskva, Evreyskiy universitet v Moskve, Ierusalim, Gesharim, 1993, 234 s.
3. Ivanov F., *Istoriya rekrutskoy povynnosti v Rossii (1699–1874 gg.)* [History of Conscription in Russia (1699–1874)], Moskva, Pero, 2017, 107 s.
4. Leontovich F., *Istoricheskiy obzor postanovleniy o evreyakh v Rossii* [Historical Overview of the Decrees on Jews in Russia], in «Sion. Organ russkikh evreyev», 1862, 5 yanvarya (№ 27), s. 421–427.
5. Levitats I., *Evreyskaya obshchina v Rossii. 1772–1917* [The Jewish Community in Russia. 1772–1917], v 2 tomakh, per. s angl. E. Levina, Moskva, Knizhniki, Tekst, 2013, 656 s.
6. Nekrashevich F., *Osobennosti rekrutskoy povynnosti na territorii Bessarabskoy oblasti (1812–1856 gg.)* [Peculiarities of Conscription in the Territory of Bessarabian Region (1812–1856)], in «Știință, educație, cultură», Comrat, Universitatea de Stat din Comrat, 2021, vol. 2, p. 244–247.
7. Nekrashevich F., *Ukloneniye evreyev ot rekrutskoy povynnosti na primere Vitebskoy gubernii (1827–1856 gg.)* [Evasion of Jews From Conscription: the Example of Vitebsk Province (1827–1856)], in «Judaic-Slavic Journal», 2021, № 2 (6), s. 15–33.

8. Paperna A., Iz Nikolaevskoy epokhi [From the Nicholas Era], in «Evrei v Rossii: XIX vek», Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie, 2000, p. 68–69.
9. Petrovskiy-Shtern Y., Evrei i armiya: sotsialno-kulturnyye aspekty [Jews and the Army: Socio-Cultural Aspects], in «Istoriya evreyskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Polshi do padeniya Rossiyskoy imperii», Moskva, Mosty kultury, Gesharim, 2012, s. 66–85.
10. Rudenko V., Institut zhrebiya v komplektovanii vooruzhennykh sil: opyt Rossiyskoy imperii i SSSR [Institute of Lottery in the Recruitment of Armed Forces: the Experience of the Russian Empire and the USSR], in «Nauchnyy ezhegodnik Instituta filosofii i prava Uralskogo otdeleniya RAN», 2009, vyp. 9, s. 444–480.
11. Shandra V., Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX — pochatok XX stolittia [Governorates-General in Ukraine: 19th — early 20th Century], Kyiv, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, 2005, 427 s.
12. Trofimuk T., Udoskonalennia zakonodavchoi bazy vykonannia rekrutskoi povynnosti yevreiskym naseleнням Pravoberezhnoi Ukrainy u 20–50-kh rr. XIX st. [Improvement of the Legislative Framework for the Performance of Conscription by the Jewish Population of Right-Bank Ukraine in the 1820s–1850s.], in «Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats. Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu», 2010, № 20, s. 13–17.